

KONTRASZTÍV LEXIKAI SZEMANTIKA AZ IDEGEN NYELVEK TANÍTÁSÁBAN, TANULÁSÁBAN

BÍRÓ ANETT

Pannon Egyetem, IOK Nyelvi Lektorátus
8200 Veszprém, Egyetem u. 10.
biroanett@freemail.hu

Kivonat: A tanulmány középpontjában a kontrasztív lexikai szemantika nyelvtanulásban, nyelvtanításban történő alkalmazásának vizsgálata, leírása áll. A tanulói performanciában fellelhető hibák magyarázata, a hibaelemzésben diagnosztikai funkciót betöltő kontrasztív szemantikai elemzés eredményeire épített tudatosítás ugyanis a hibák kiküszöbölését, s ezáltal a tanulói kompetencia tökéletesedését szolgálhatja. A tanulmány fő célja a nyelvtanulásban részvevő két nyelv (anya- és cél nyelv) szókincsének elsajátítását segítő szemantikai elemzés lehetséges módjainak bemutatása konkrét példákkal illusztrálva és magyarázva.

Kulcsszavak: nyelvtanulás, kontrasztivitás, szókincs, szemantika, hiba.

1. A kontrasztív elemzés megjelenése az idegen nyelvek tanulásában

Az a vitathatatlan tény, miszerint a nyelvtanuló az anyanyelve révén már szerzett bizonyos ismereteket, tapasztalatokat és kommunikációs készségeket, meghatározó módon hat az idegen nyelv vagy nyelvek tanulása során. A tanulónak vannak az anyanyelvére épített, az anyanyelv által biztosított nyelvhasználati mintákból származó elvárásai és feltételezései a nyelv általános formai, szerkezeti, tartalmi, szemantikai, funkcionális és kommunikációs jellemzőinek vonatkozásában, ami az anyanyelvnek a tanulói tudatban való bizonyos mértékű jelenlétét eredményezi, és hozzájárul az idegen nyelv anyanyelvi alapokon történő tanulásához. Ezt a nézetet bizonyítja többek között Sajavaara és Lehtonen 1986-os kutatása is, amelynek eredményei arra engednek következtetni, hogy még az idegen nyelven jól formált és a szándékoltak megfelelő jelentések kifejezésére teljes mértékben alkalmas megnyilatkozások háttérben is ott van az anyanyelv a hosszabb feldolgozási idő formájában, amit az anyanyelvi és célnyelvi formák, szerkezetek és jelentések összevetése és annak időigényessége okoz.

A tanuló tehát intuitív módon informális kontrasztív elemzést végez, s a folyamat eredményeként dönt az adott nyelvi elem, szerkezet transzferálhatóságáról. Az 1950-es, 60-as években fénykorát élő, strukturalista és behaviorista alapokra helyezett audiolingvális nyelvtanítási módszer elsődleges célja a tanuló ezen intuitív és esetenként hibás hipotéziseket eredményező kontrasztív elemzésének inaktívvá tétele volt, azaz a nyelvek szisztematikus összevetése során a hibák formájában jelentkező helytelen hipotézisek kiiktatását, az anyanyelv gátló hatásának kiküszöbölését, az anyanyelvi interferencia kizárását szolgálta.

A nyelvek közötti hasonlóságok és eltérések leírását célzó kontrasztív nyelvészetet azonban számos kritika érte és eredeti, behaviorista nézetekhez, nyelvtanulási elméletekhez szorosan kapcsolódó értelmezése, a klasszikus kontrasztív nyelvi elemzésnek a XXI. század elején történő alkalmazása hitelét veszítette, ezért az ma nem tartozik az alkalmazott nyelvtudomány legnépszerűbb ágai közé. Ugyanakkor

az anyanyelv nyelvtanulásban betöltött szerepe továbbra is foglalkoztatja a kutatókat és többször is fellendülés volt tapasztalható a téma iránti érdeklődésben, teljes mértékben soha nem került a perifériára, [többek között Gass (1988), Harley (1995), valamint Schmitt és McCarthy (1998) hangsúlyozza az anyanyelvi hatások fontosságát] kontrasztív témájú kutatások továbbra is folynak. Az anyanyelvi hatások vizsgálatának során a nyelvek közötti eltérések és egyezések figyelembevétele számos, a tanulói performanciára és a célnyelvi megnyilatkozásokat létrehozó mögöttes folyamatok feltételezett természetére vonatkozó értékes megállapításhoz járulhat hozzá, különösen a (magyarországi nyelvtanulási viszonyokat is erősen jellemző) formális idegennyelv-tanulási környezetben, amely eltér a más környezetben zajló nyelvelsajátítási modellektől (ahol az univerzális és célnyelven belüli hatások, illetve az anyanyelvi faktor a különböző tanítási, egyéni, társadalmi, nyelvi, pszichológiai, pszicholingvisztikai meghatározottságú tényezőknek köszönhetően más viszonyban, más jellegű kölcsönhatásban állnak) (vö. Richards 1974; Marton 1986 és Krashen 1981).

Amellett, hogy a tanuló által végzett, sokak által a célnyelvi fejlődés elősegítőjének tekintett, intuitív jellegű kontrasztív elemzés a tanulói mentális folyamatok része maradt a célnyelvről alkotott hipotézisek tesztelésének formájában, a nyelvek közötti hatások (Kellerman – Sharwood Smith, 1986: 1.: cross linguistic influence) vizsgálata megjelenik a tanári gyakorlatban folyamatosan jelenlévő hibaelemzési eljárás folyamatában is, amely a kontrasztív (összehasonlító) megállapításokat nem nélkülözheti, bár a „cross linguistic influence” irányzata a hangsúlyt a nyelvek összehasonlításáról a két nyelv különbsége által a nyelvelsajátításra gyakorolt hatás vizsgálatára, illetve e hatás más tényezőkkel való kölcsönhatására helyezte át. Az összehasonlításból származó egyezések, különbségek és részleges eltérések segítségül hívása a ma kutatásaiban diagnosztikai funkciót tölt be, és nem szisztematikus nyelvi összehasonlítást képvisel.

2. A szókincs kontrasztív vizsgálata

A lexika területének vizsgálatát számos tényező indokolja, közülük az egyik a téma kontrasztív vizsgálatának korlátozott voltából ered. Összehasonlítva a grammatika és fonetika egyes területeit, szerkezeteit középpontba állító tanulmányok óriási számát a lexikai vonatkozású kutatások mennyiségi jellemzőivel, szembevetve az aránytalanság. A kontrasztív elemzések újraéledését fémjelző Fisiak által 1984-ben szerkesztett *Contrastive Linguistics: Prospects and Problems* című kötet első részében fellelhető 21 tanulmány egyike sem érinti például a szókincs vizsgálatát, a később kiadott második, *Further Insights into Contrastive Analysis* (1990) című kötet 37 tanulmánya közül pedig csupán három foglalkozik a témával valamilyen szempontból. Annak ellenére, hogy az utóbbi években a szókincsre vonatkozó vizsgálatok száma jelentősen megszaporodott (l. a Meara által fenntartott VARGA honlapot), ezek a kutatások nem a szókincs elsajátításának anyanyelvi hatásaival foglalkoznak. A lexika, a szókincs kutatására, az anyanyelv e területen kifejtett hatásának vizsgálatára, az anyanyelv és a célnyelv különbségei által kiváltott lexikai hibákra azonban érdemes időt, energiát és figyelmet fordítani, mert ugyan a grammatikai hibák viszonylag hosszú távon megmaradnak, és könnyen fosszilizálódnak (Selinker 1974), a fonetikai hibáktól a tanuló talán soha nem szabadul, de a lexikai hibák,

instabilitások a szókincs bővülésével (amely a grammatikával és a fonetikával szemben szinte végtelen), az idegen nyelvi fejlődéssel felerősödhetnek és gyakran félreértésekhez vezetnek.

3. Az anyanyelvi hatás szemantikai jellegű vizsgálata

A szó formája [morfológiai tulajdonságok (szótő, inflekciós, derivációs képességek, szóképzési eszközök, szófajok)], szintaktikai jellemzői (lehetséges pozíciók, szintagmatikus kapcsolatok, kollokációk), jelentése (denotatív, konnotatív, többjelentés, ellentét, szinonima, paradigmatis kapcsolatok), a regiszter- és diskurzusjellemzők (stilisztikai, társadalmi, földrajzi variáció), valamint a szó előfordulásának gyakorisága (általános vagy specializált szöveggörnyezet) külön-külön nehézséget jelenthet a nyelvtanuló számára. A célnyelvi szó és az anyanyelvben fordítási megfelelőként funkcionáló lexikai egység ismeretének összetevőit tekintve a nyelvek között eltérések tapasztalhatók, ami az anyanyelvi lexikai egység valamennyi aspektusának transzferálását, eltérések esetén hibák létrejöttét, a szándékolt jelentésnek nem megfelelő lexikai egység kiválasztását teszi lehetővé és valószínűvé.

Az anyanyelvi hatás szemantikai jellegű vizsgálatát az a pszicholingvisztikai feltételezés indokolja, hogy a produkció tekintetében az egyén által működtetett mentális lexikonban található lexikai egységekhez való hozzáférés (különösen a már nem kezdő nyelvtanulók esetében) a jelentésen keresztül történik (vö. Levelt 1989), sőt a nyelvtanuló mentális lexikona is szemantikai alapelvek mentén épül fel, a két nyelvben hasonló jelentések egymáshoz közel tárolódnak (Carter és McCarthy 1988; Gósy 1999), és közöttük asszociációs kapcsolatok alakulnak ki.

A szószemantika kontrasztív jellegű vizsgálatának szükségessége az egyes nyelvek lexikai rendszerének különbségeivel magyarázható. A nyelv a kommunikáció egy adott csoportra jellemző módja, és a valóság – kultúrától befolyásolt, kultúra által meghatározott – leképezésének, a kognitív realitás közvetítésének, az így meghatározott jelentések kifejezésének eszköze. A jelentés és a valóság entitásainak kapcsolata a nyelven kívüli valóság eltérő mentális leképezésének eredményeként, a nyelvi, kulturális, társadalmi kontextusnak köszönhetően nyelvenként különbözik, a nyelvek különböznek a tekintetben, hogy hogyan kódolják, és osztják csoportokba a világ dolgait, hogyan lexikalizálják a fogalmi rendszer elemeit (De Bot – Schreuder 1993). Két nyelv összehasonlítása során eltérések találhatóak a tapasztalati tényezők kodifikálásának módját, mértékét és differenciálását illetően, azaz a világ felosztásának, a hasonló tényekből származó absztrakcióknak, a tények bizonyos aspektusainak kiemelésének a lexikában tükröződő, a lexikai egységek szemantikai terjedelmére vonatkozó eltérései bukkannak fel két nyelv viszonylatában. Mivel a nyelvtanulási folyamat egészében a tanulók támaszkodnak anyanyelvükre, ezek az eltérések a célnyelvi megnyilatkozásokban hibák formájában jelentkezhetnek.

4. A lexikai egységek szemantikai aspektusának vizsgálatával kapcsolatos alapelvek

A szókincs, a szavak jelentésének bármilyen jellegű vizsgálatát, leírását megnehezíti a szókincs összetettsége, szabályszerűtlensége, egyedi jellege, valamint a jelentés mint fogalom pontos definíciójának hiánya. A szemantikát célzó rendszeralkotás nehézségeit a jelentések sokszínűsége eredményezi, általános tendenciák

megfogalmazására kevésbé nyílik lehetőség, ezért az elemzés a valóság két nyelv tekintetében eltérő leképezését illusztráló egyes lexikai egységek vizsgálatára épülhet.

A jelentés leírásának különféle módszerei alakultak ki:

(1) *A jelentés leírása szemantikai összetevők segítségével*

A komponenses elemzés a szószemantika egyik legrégebbi elemzési módszere, a szavak jelentése közötti kapcsolat, illetve eltérés (közös és disztinktív) szemantikai jegyekkel történő leírásának lehetősége mellett érvel. A komponenses elemzés kontextustól függetlenül definiál jelentéseket a jelentésleírás szükséges és elégséges feltételeinek (szemantikai jegyek) meghatározásának segítségével. A szemantikai jegyek (semantic trait: Cruse, 1986), vagy jellemzők (semantic feature: Crystal 1991), tulajdonságok (semantic property: Hartman és Stork 1972), összetevők (semantic component), jelölők (semantic marker: Katz – Fodor 1963; Eco 1979; Wales 1989) meghatározása azonban számos problémát vet fel, köztük a fogalom értelmezésének eltéréseit, a jelentések felbontásának különbségeit, a szemantikai jegyek megválasztásának önkényességét.

A komponenses jelentésleírás hiányossága, hogy csupán a lexikai egységben rejlő állandó potenciálra, reprezentációra¹ koncentrál, és az egyes lexikai egységek jelentésén belül kontextustól független jelentésösszetevőket definiál, ami a valós nyelvhasználatnak nem felel meg. A végtelen számú környezet, megnyilatkozás, amelyben a lexikai egység előfordulhat, árnyalatnyi különbséget olt a jelentésbe szinte minden egyes újabb és újabb használattal, a különböző kontextusok befolyásolják, módosítják a szó jelentését azáltal, hogy bizonyos jelentésösszetevőket kiemelnek, hangsúlyoznak, míg másokat elnyomnak vagy elhomályosítanak.²

Emellett a komponenses elemzésre épülő szemantikai elemzésről vallott nézetek nem alkotnak homogén egységet, ugyanarra a lexikai egységre a jelentés többféle lebontása is alkalmazható, a terminológiában megmutakozó eltérések pedig a szemantikai jegy fogalmának értelmezésbeli különbségeit tükrözik. Az alkalmazott terminusok közül a Katz és Fodor neve által fémjelzett szemantikai jelölő elnevezés az egyik legvitatottabb. Értelmezésükben a szó jelentése szemantikai markerekkel (a szó jelentésének alapvető, állandó, belső, inherens tulajdonságainak megragadását segítő primitív jelentésrészcsekkel, limitált számú bináris jegyekkel) és szemantikai megkülönböztető jellemzőkkel (semantic distinguisher), a bináris jegyekre történő lebontás után maradó, lényegi jelentést hordozó, de tovább már nem elemzett szemantikai tulajdonságokkal határozható meg. A szemantikai jelölők és megkülönböztető jellemzők elkülönítésének szükségessége azonban nem megalapozott, a szemantikai megkülönböztető jellemzők is felfoghatók szemantikai jelölökként. A Cruse terminológiájában használt szemantikai jegy kifejezés szintén a jelentés felbontásának lehetőségét jelzi [definíciója: „a particular word meaning which participates in the meaning of another word” (Cruse 1986: 19)], bár a

¹ Schwarze (1998) terminológiájában ez a *jelentés*, amely a lexikai egységben rejlő állandó potenciál, reprezentáció.

² Ezt a folyamatot nevezi Schwarze (1998) *interpretációnak*, amely az aktuális referencia megteremtésére irányul.

szükséges és elégséges feltétel ('canonical trait') mellett megemlíti úgynevezett 'non-canonical' jegyeket is, melyek inkább csak a tipikus egyedekre jellemzők, így elmélete átmenetet képez a komponens elemzés és a prototípus-elmélet között.

(2) *A komponensanalízis és a prototípus-elmélet*

A jelentésleírás tekintetében léteznek olyan kategóriák, melyek leírása csupán szemantikai jegyek segítségével hívásával nem megvalósítható (Kiefer 2000; Bańcerowski, 2000). A szavak szemantikai jegyekkel történő leírásával kapcsolatos nehézségek a szótárak jelentésdefinícióiban is tükröződnek. A szótárak általában jelentésparafráziseket alkalmaznak a jelentések megragadására, amelyek a szemantikai jegyek (szükséges és elégséges feltételek) mellett gyakran tipikalitási feltételeket is tartalmaznak. A prototípus elmélet középpontjában a prototípus, a kategória legjellemzőbb egyede áll, a jelentések meghatározását a prototípusra jellemző jegyek, a tipikalitási feltételek meghatározásának segítségével végzi. A tipikalitási feltétel érvényesülésének hiánya azonban nem zárja ki az adott kategóriához tartozást. Ily módon a jelentésfelbontás és a prototípus elmélet eredményei a jelentésdefiníciókban kiegészítik egymást.

(3) *A jelentés leírása szintagmatikus kapcsolatok segítségével*

Más nézetek megkérdőjelezzik a lexikai egységek inherens jelentéssel való rendelkezésének elméletét. Szerintük szintagmatikus kapcsolatokra történő utalás nélkül a jelentés meghatározása nem lehetséges, mert a jelentések csak más lexikai egységekkel való kombinációk által realizálódnak, azaz a lexikai egységek által meghatározott szelekcióra vonatkozó szabályok alakítják ki a jelentést. Baker példája jól illusztrálja e nézetet, szerinte egy szó önmagában nem hordoz jelentést, így például a *dry* szó is csak más szavak környezetében nyeri el jelentését, azaz mást jelent a szó a *dry cow*, *dry bread*, *dry wire*, *dry sound*, *dry voice*, *dry country*, *dry humour* szókapcsolatokban (Baker 1995: 54). McIntosh (1961) a jelentést a lexikai minták (lexical patterns) segítségével ragadja meg, például egy melléknév jelentését az általa jellemezhető főnevek listája segíti definiálni. Hasonló nézeteket vall Firth (1935, 1968), Sinclair (1998) és Weingand (1998) is. A szavak és kollokációik viszonyával kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy a jelentés határozza-e meg a lehetséges kollokátorokat, vagy éppen fordítva, a kollokátorok határozzák-e meg a jelentést. Gyakorlati szempontból ennek az a jelentősége, hogy a lexikai egységek jelentését sohasem lehet önmagukban vizsgálni, a kollokátor fontos szerepet játszik a jelentés meghatározásában.

(4) *A jelentés leírása paradigmatiszus kapcsolatok segítségével*

A szavak, lexikai egységek jelentésének leírását a strukturalista szemantika továbbélését jelző strukturális szemantika a nyelvi jelek nyelvrendszeren belüli kapcsolatainak, viszonyainak meghatározásával igyekszik megvalósítani. A jelentést a jelentésviszonyok segítségével, azok megállapításával vizsgálja.

Egy nyelv szavait halmazokba (set) lehet rendezni, amelyek konceptuális mezőkhöz kapcsolhatóak, és amelyek felosztják a szemantikai teret (mezőelmélet: Trier 1934; Lehrer 1974). A mezőelmélet lényege a szókincs rendszerének megragadása, azaz annak feltérképezése, hogy hogyan változik egy adott nyelv

rendszere, hogyan különbözik egy másik nyelv rendszerétől, és az egyes szavak egymáshoz viszonyítva hol helyezkednek el egy adott rendszeren belül, illetve eltérő rendszerek vonatkozásában. A lexikai egységek közötti paradigmatiszus kapcsolatok – a szemantikai relációk – a lexikai vizsgálódások területén belül fontos szerepet töltenek be. A szemantikai mezők elemeinek egymáshoz történő hasonlítása szignifikáns szereppel bír a jelentés-meghatározások során, hiszen minden egységnek számos különböző jelentésrelációja van, amelyek együttesen járulnak hozzá az adott lexikai egység jelentésének teljességéhez.

5. A nyelvtanításban alkalmazható komponenses jelentésleírás alapelvei

Egy lexikai egység jelentésének leírása történhet tehát a vonatkozás (azaz a nyelvi kifejezések és a létező entitások, objektumok közötti kapcsolat), a szemantikai jegyek, a kollokációk és a jelentésviszonyok segítségével. A nyelvtanulási és -tanítási folyamatot segítő hibaelemzési eljárásban a megjelenő hibák magyarázatául szolgáló megállapítások a jelentést alkotó komponensek egyezéseire és eltéréseire épülhetnek, a jelentés-összetevők jelentések elkülönítését szolgáló megkülönböztető funkciója két nyelv vonatkozásában is hasznosnak bizonyulhat, a lexikai egységek közötti eltérések jelentéskomponensek segítségével kifejezhetők (Kiefer 2000). A jelentéskomponensek meghatározása azonban nem különíthető el a jelentés referenciával történő leírásától és a kollokáció fogalmától. A jelentés komponensekre bontásának lehetősége a nyelven kívüli valóságban fellelhető fogalmak meghatározó jegyekre való felosztásának lehetőségéből fakad, annak ellenére, hogy a jelentés és a fogalom között szükséges különbséget tenni, a lexikai egység által jelölt fogalom a valóságban megtalálható entitásnak csupán mentális leképezése, amely bizonyos jellemzők kiemelésével ragadja meg a valóságot és határozza meg a jelentést. Emellett a szelekciós korlátozások és kollokátorok segítenek megragadni a jelentések különbségeit és azonosságait, a lexikai egységek jelentései a kollokációk által realizálódnak. Ily módon a szelekciós korlátozások és kollokátorok a jelentés szerves részét képező jelentés-összetevőknek tekinthetők.

A nyelvtanulást támogató hibaelemzési eljárás a lexikai hibák magyarázataként szolgáló megállapítások részét képező összehasonlító szemantikai elemzések teljeskörű, kimerítő és formális voltát nem feltételezi, elsősorban a hibákhoz vezető eltéréseket magyarázó jelentésmeghatározó tényezők kiemelése áll a középpontban. A jelentésjegyek teljeskörű feltárásának elvetését két tényező indokolja. Egyrészt a vállalkozás nem megvalósítható, egy lexikai egység által hordozott jelentésjegyek annyira komplexek, hogy még nem sikerült megfelelően gazdag nyelvészeti apparátus összeállítását kivitelezni, sőt a szükséges szemantikai univerzálék megragadására és megfogalmazására néhány kutató (pl. Dirven 1979) nem is lát esélyt. Másrészt a lexikai egységek felbontása az összes őket alkotó szemantikai komponensre a nyelvtanítás, nyelvtanulás szempontjából általában irreleváns, a gyakorlatban nem jár semmiféle kézzelfogható előnnyel.

Az alábbi – a tanulói performanciát gyakran jellemző – hibák elemzése jól illusztrálja a kontrasztív szemantikai elemzés nyelvtanításban releváns elemeit.

- (1.) I hurt a *finger of my left foot.
- (2.) She is *frying meat in the oven.

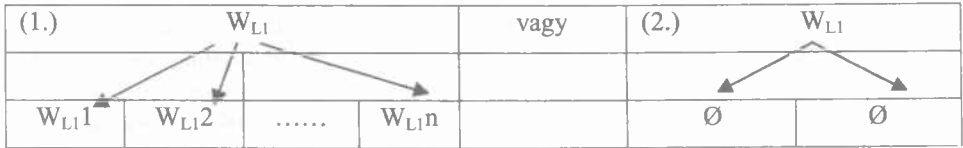
Mindkét hibás megnyilatkozás esetében jellemző az angol és a magyar lexikai egység szemantikai eltérésére, hogy az angol nyelvben megtalálható szó összes jelentés-összetevője megjelenik a magyar nyelvi szóban, a magyar nyelvi szót azonban szemantikai határozatlanság jellemzi. Azaz a magyar lexikai egység egyetlen alulspecifikált jelentéssel rendelkezik, nem fed le minden jelentésösszetevőt, vonatkozása bizonytalan, míg az angol nyelvi lexikai egység több szempontból explicit, szemantikailag összetettebb, és a magyar nyelvi lexikai egységet is alkotó jelentés-összetevőkön túl további (a vonatkozást tovább korlátozó) jelentés-összetevőket tartalmaz.

A jelentések eltérését eredményező jelentésösszetevő (1.) a *finger* és a fordítási ekvivalens *ujj* lexikai egységek esetében az angol nyelvű szót alkotó, a jelentést korlátozó [kéz], míg (2.) az angol **fry* a [kis darabot], [nyílt lángon] és a [zsiradékban] jelentéskomponensekkel is rendelkezik a magyar *süt* [nyers élelmiszert nagy hő hatásának kitesz] [abból a célból, hogy az ehetővé vagy ízletesebbé váljon] jelentés-összetevőin túl.

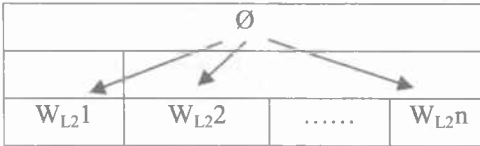
A célnyelvi és anyanyelvi fordítási ekvivalens lexikai egységek jelentéstartalmainak egyezése, illetve eltérése arra enged következtetni, hogy a tanuló megnyilatkozásaiban megmutatkozó hibák létrejöttének alapja az a tanulói feltételezés, mely szerint a magyar lexikai egység jelentés-összetevőin túl, a fordítási ekvivalens angol lexikai egység sem rendelkezik más, a vonatkozást – és ezáltal a jelentést – tovább korlátozó jelentés-összetevővel. A tény, hogy a magyar lexikai egység hatóköre kiterjedtebb, a célnyelvi produkcióban aluldifferenciálásra, az egyes lexikai egységek idioszinkretikus tulajdonságainak figyelmen kívül hagyására ösztönzi a nyelvtanulót, a performanciában aluldifferenciálásból származó lexikai hibák mutatkoznak meg. A magyar nyelvben az adott lexikai egység által meghatározott jelentésterületet az angol nyelvben több, egymással komplementáris disztribúcióban álló lexikai egység együttesen fed le (pl. *ujj* = *finger, toe, thumb*; *süt* = *fry, bake, roast*). Ezek mindegyike alárendelődik az 'egy az egyben megfeleltethetőség' hipotézisének a tanuló tudatában, ezért az, hogy a komplementer lexikai egységek közül melyik kerül kiválasztásra, véletlenszerű, de valószínűleg a gyakoribb vagy korábban elsajátított, ezért a lexikonba jobban beépült lexikai egység javára dől el a lexikai egységek közötti versengés.

6. A hibák magyarázata a jelentéskapcsolatok eltéréseinek segítségével

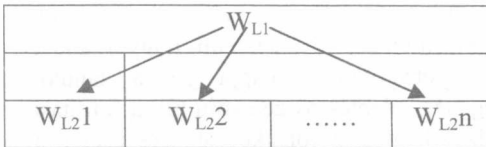
A fenti kontrasztok magyarázataul nem csupán a jelentésösszetevők hatókörének különbségei szolgálhatnak. E kontrasztok – és velük együtt a hibák – a lexikai relációk, a jelentéskapcsolatok és azokon belül a hiponimarendszerek különbségeire is visszavezethetők. A hiponimarendszereket alkotó magasabb absztrakciós fokú fölérendelt fogalmak a hierarchiában nekik alárendelt magasabb konkrétsági fokú, vonatkozásukat tekintve specifikusabb hiponimák közös jelentés-összetevőit tartalmazzák. Ily módon a fenti kontrasztok a következőképpen ábrázolhatóak.

és

azaz

1. ábra. A divergens jelenségek magyarázata az általános-specifikus jelentés hierarchikus szerveződésének eltéréseivel.

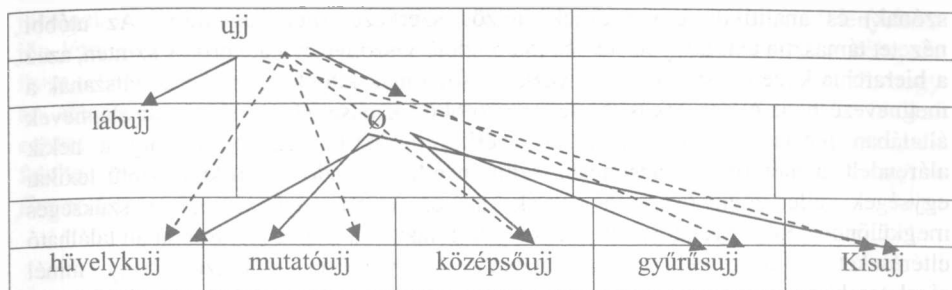
Az anyanyelvben tehát a fölérendelt fogalom nyelvileg kódolt formában van jelen, az alárendelt halmaz egyedeinek részleges vagy teljes megnevezésével (1.) vagy az alárendelt fogalmak megnevezése nélkül (2.), míg a célnyelvben csak az alárendelt fogalmak megnevezésére került sor. A két rendszer egymásra vetítése így hibás megfeleltetést eredményez.

A már említett konkrét példákra alkalmazva az anyanyelvi és a célnyelvi hiponima rendszerek egymásra vetítése a következőképpen néz ki:

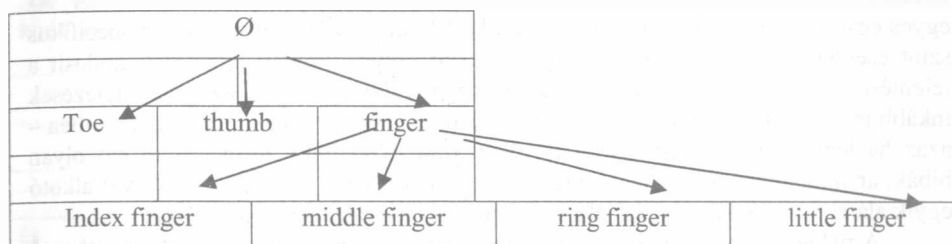
(1.)

(A két nyelvben eltérő hiponima rendszerek következő ábrázolása a lehetséges felosztások egyike, szerepe a probléma illusztrálása.)

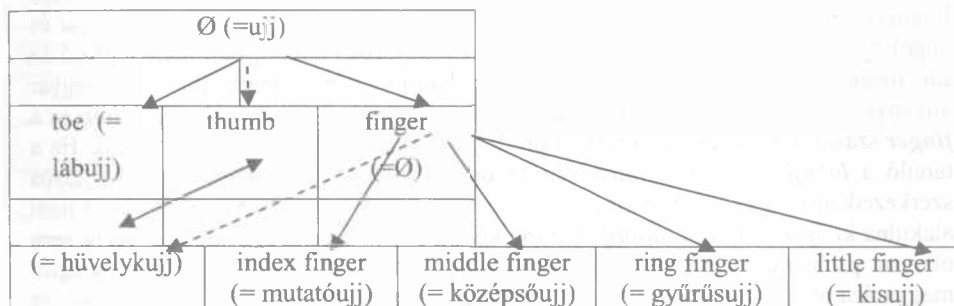

és

azaz

2. ábra. Az 1. (1.) ábra konkrét példával illusztrálva.

Ezen értelmezés szerint az egyik nyelv taxonómiája (példánkban az angol) lexikai rést tartalmaz, a fölrendelt fogalom megnevezése nem létezik, azaz a jelentéshez nem kapcsolódik forma, csak az alárendelt fogalmak alkotnak a nyelvben lexikai egységeket, míg a másik nyelvben (a magyarban) a fölrendelt fogalom megnevezésére is sor kerül, és ez az, ami a divergencia jelenségét magyarázza (**ujj** = **toe**, **thumb**, **finger**). Az alárendelt fogalmak és megnevezéseik vonatkozásában az elemzést megnehezíti az alárendelt lexikai egység értelmezésének kérdése. E probléma kiindulópontja a hierarchikus rendszer harmadik szintje, amely kizárólag két szóból álló összetételeket foglal magában. Ezek az elemzés szempontjából tekinthetők egy-egy lexikai egységnek, amelyekhez egy jelentés társul (azaz összetett

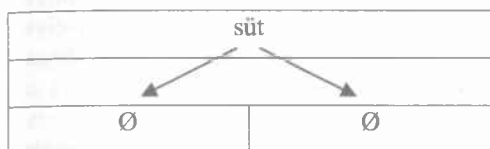
szónak) és analitikus egységeknek (jelzős szerkezeteknek) egyaránt. Az utóbbi nézetet támasztja alá, hogy az alá- és fölérendelő viszonyban a generikus szinten, azaz a hierarchia középső szintjén elhelyezkedő fogalmak kitüntetett szerepet játszanak a megnevezésben. A generikus szinten a jelölőhöz kapcsolódó úgynevezett alapnevek általában morfológiailag egyszerűbb szerkezetű lexikai egységek, míg a nekik alárendelt, a hierarchia alacsonyabb szintjén elhelyezkedő specifikus szintű lexikai egységek jellemzően összetett szavak, az összetétel egyik eleme a szükséges megkülönböztető jegyeket jelöli. A nyelvi kódolás tehát jelzi a hierarchiában található eltéréseket a két nyelv viszonylatában. A nyelvekre jellemző, hogy minél részletesebben megneveznek egy szemantikai mezőhöz tartozó fogalmakat, annál kevésbé van szükség összefoglaló névre, azonban ha létezik összefoglaló név, az egyes egyedek közötti különbségek nyelvi kodifikálása nem realizálódik, a specifikus szint esetlegesen üres maradhat, vagy szükség esetén a nyelv jelzőkkel módosít a jelentésen. Feltételezhető, hogy a tanuló anyanyelvi tudatában ezek a kifejezések inkább jelzős szerkezetekként, analitikus egységekként operálnak, ellenkező esetben – azaz ha lexikai egységként fogná fel őket – talán kevésbé fordulnának elő olyan hibák, ahol az anyanyelv részét képező fölérendelt lexikai egység a célnyelvet alkotó egyik alárendelt lexikai egységgel alkot fordítási ekvivalenciát (*ujj = finger*).

A példát tekintve tehát az angolban mind a *finger*, mind a *toe*, mind a *thumb* alapnév, míg a magyar nyelvben a *lábujj* és a *hüvelykujj* nem számít annak, a tanuló a *kisujj*, *gyűrűsujj* stb. szavakat, és ezek analógiájára a *lábujj* szót is jelzős szerkezeteknek tekinti. Mivel az *ujj* megismétlődik a halmaz elemeinek nevében, az jelzi a tanuló számára a magasabb szintű kategóriát. Az angol nyelvben hasonló kognitív műveletek vezetnek a *finger*-hez mint genus proximumhoz. De a magyar és angol nyelvek közötti hierarchikus eltérést (a magyarban a *lábujj*-ban megtalálható az *ujj* megnevezés, míg az angol *toe*-ban a *finger* nem jelenik meg) a magyar anyanyelvű tanuló figyelmen kívül hagyja, és ezért egyenlőségjelet húz a *lábujj* és a *finger* szavak között, ami a célnyelvi produkcióban hiba formájában jelentkezik. Ha a tanuló a *lábujj* szót az anyanyelvén különálló lexikai egységként (és nem jelzős szerkezetként) fogná fel, feltételezésem szerint a *lábujj* és a *finger* szavak között nem alakulna ki asszociáció, a *lábujj* és a *toe* közötti ekvivalencia felismerése pedig nem okozna problémát. Erre a típusú hibára ugyanis nem ad önmagában kielégítő magyarázatot a fölérendelt lexikai egység megléte vagy hiánya az anya- és célnyelvben, hiszen e tekintetben a *toe* szónak megtalálható a fordítási ekvivalense a magyar nyelvben, sőt a két eltérő hiponimarendszerben az említett két lexikai egység elhelyezkedése is azonos.

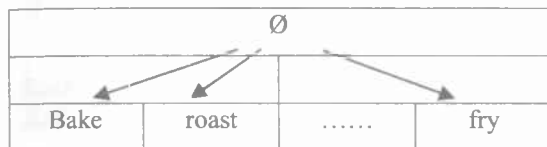
A jelenség másik lehetséges magyarázata a fölérendelt fogalmak jellegéből adódik, azaz abból a tényből, hogy a fölérendelt fogalom helyettesítheti a neki alárendelteteket. A magyar anyanyelvű tanuló számára az *ujj* szó kiválthatja a *lábujj* szót, míg az angol nyelvben hasonló művelet elvégzésére az a tény, hogy a hiperonima helyén lexikai rés található, nem ad lehetőséget. Az *ujj* és a *finger* szavak tanuló általi azonosításának lehetséges magyarázata, hogy a magyar nyelvben a *finger* szónak megfelelő fordítási ekvivalens az ábrán szemléltetett elemzés szerint nem létezik, vagy ekvivalense egy üres lexikai egység. Az e lexikai egység (*finger = Ø*) alá tartozó lexikai egységek azonban mind összetevőiket, mind pedig az egységet tekintve fordítási ekvivalensként foghatók fel (pl. *little finger = kisujj*), amelyekből a

jelzőnek tekintett összetevők mindkét nyelvben eltávolíthatók. Ennek eredményeként jön létre a tanuló tudatában az *ujj* = *finger* kapcsolat. Az anyanyelv és a célnyelv ilyen jellegű különbségeire visszavezethető hibák hátterében tehát az a tény áll, hogy az alárendelt, több szóból álló konstruktumok (értelmezés szerint akár lexikai egységek, akár jelzős szerkezetek) egyik eleme a fölérendelt lexikai egységnek feleltethető meg az anyanyelvben. Így jön létre a példában felvázolt *lábujj* = (*ujj*) = *finger* hiba.

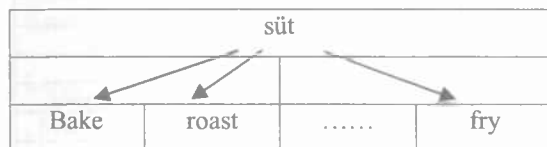
(2.) Természetesen az is elképzelhető, hogy az anyanyelvben az alárendelt fogalmak kódolására nem került sor, csak a hiperonima létezik. Pl.

és

azaz

3. ábra. Az 1. (2.) ábra konkrét példával illusztrálva.

Ilyen esetekben talán könnyebb a hiba magyarázata, bár arra nem ad választ a felvázolt hiponimarendszer, hogy a tanuló miért éppen egy bizonyos hiponimát alkalmaz a lehetséges választások közül.

Mivel a hibák megjelenését a két nyelv közötti lingvisztikai eltérések önmagukban nem magyarázzák, a tanuló mentális, kognitív, pszichikai rendszerében zajló folyamatok figyelembevétele nem elkerülhető. Ezek a folyamatok azonban rejtve maradnak még a legfelkészültebb, legalaposabb és legéberebb kutató előtt is, éppen ezért a fenti fejtegetés igazságtartalma nehezen igazolható, az tényként nem, csak hipotézisként állhatja meg helyét. A gondolatmenet célja csupán az volt, hogy világossá tegye, bármilyen folyamatok is zajlanak, mennek végbe a tanuló kognitív rendszerében, azok kiindulásaként az anyanyelv nyelvi jellemzői, elemei vagy szerkezetei szolgál(hat)nak.

7. A hibaelemzési eljárás eredményei alapján levonható következtetések

A célnyelvi performanciában megjelenő lexikai hibák egy része az anyanyelvi tudat folyamatos működésének, működtetésének hatására jön létre, az anyanyelvi tudat működésének mikéntjére, lehetséges módjaira, és így a hibák magyarázatára azonban több alternatív lehetőség kínálkozik, amelyek általában inkább kiegészítik, semmint kizárják egymást. A tanuló első nyelvének hatására létrejövő hibák – indokoljuk azokat akár a lexikai egységek jelentéskomponenseinek, akár a lexikai egységek közötti jelentésrelációknak az eltéréseivel – oka, hogy a két nyelvben fordítási megfelelőként funkcionáló lexikai egységeket eltérő szemantikai tulajdonságok jellemzik. A tanuló az anyanyelvi és célnyelvi lexikai egységek között asszociációkat épít ki, aminek alapja, hogy mindkét jelölő a valóságban ugyanahhoz az entitáshoz köthető, de figyelmen kívül hagyja a jelentéstartalmak eltéréseit, az anyanyelvi lexikai egység jelentés-összetevőit, jelentéskapcsolatait transzferálja a célnyelvi megfelelőbe. A transzfer – főként a már nem kezdő tanulók esetében – szemantikai alapelveket követve jelenik meg a célnyelvi produkcióban (Henning 1973), ezért a hibaelemzésben diagnosztikai funkciót betöltő kontrasztív szemantikai elemzés eredményeire épített tudatosítás, a két nyelv szemantikai jellemzőinek figyelembevétele elősegítheti a hibák kiküszöbölését, a tanulói kompetencia és performancia tökéletesítését.

Jelmagyarázat

—————→	közvetlen kapcsolat
-----→	közvetett kapcsolat
W _{L1}	anyanyelvi lexikai egység
W _{L2}	célnyelvi lexikai egység
*	hibás célnyelvi lexikai egység
[ ]	jelentés vagy jelentésösszetevő
∅	üres kategória, lexikai rés

Irodalom

- Baker, M. 1995. *In Other Words*. London-New York:Routledge.
- Bañcerowski, J. 2000. A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben. *Magyar Nyelv XCVI. 1.* 35-46.
- Carter, R. és M. McCarthy 1988. *Vocabulary and Language Teaching*. London: Longman.
- Cruse, D. A. 1986. *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, D. 1991. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford: Blackwell.
- De Bot, K. és R. Schreuder 1993. Word production and the bilingual lexicon. In Schreuder, R. és Weltens, B. (szerk.) *The Bilingual Lexicon*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 191-214.

- Dirven, R. 1979. A redefinition of contrastive linguistics. In Nehl, D. (szerk.) *Studies in Contrastive Linguistics and Error Analysis*. Heidelberg: Julius Verlag. 79-92.
- Eco, U. 1979. *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
- Firth, J. R. 1935. The technique of semantics. In *Papers in Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 7-33.
- Firth, J. R. 1968. Linguistic analysis as a study of meaning. In: F. R. Palmer (szerk.) *Selected Papers of J. R. Firth*. London: Longman. 12-26.
- Fisiak, J. (szerk.) 1984. *Contrastive Linguistics: Prospects and Problems*. Berlin: Mouton.
- Fisiak, J. (szerk.) 1990. *Further Insights into Contrastive Analysis*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Gass, S. 1988. Second language vocabulary acquisition. *ARAL* 9. 92-106.
- Gósy M. 1999. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Corvina.
- Harley, B. 1995. *Lexical Issues in Language Learning*. Amsterdam: John Benjamins.
- Hartman, R. R. K. és F. C. Stork 1972. *Dictionary of Language and Linguistics*. London: Applied Science Publishers.
- Henning, G. 1973. A research study in vocabulary learning: literature experimentation and ESL lessons. Cited in Celce-Murcia, M. és L. McIntosh (szerk.) *Teaching English as a Second or Foreign Language*. Washington: Newbury House Publishers Inc.
- Katz, J. – J. Fodor 1963. The structure of a semantic theory. *Language* 39: 170-210.
- Kellerman, E. – M. Sharwood Smith 1986. *Cross-linguistic Influence in Second Language Acquisition*. Oxford: Pergamon Press.
- Kiefer F. 2000. *Jelentélemélet*. Budapest: Corvina.
- Krashen, S. 1981. *Second Language Acquisition and Second Language Learning*. Oxford: Pergamon Press.
- Lehrer, A. 1974. *Semantic Fields and Lexical Structure*. Amsterdam, London: North Holland Publishing Company.
- Levelt, W. J. M. 1989. *Speaking: From Intention to Articulation*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Marton, W. 1986. Language learner's errors in a pedagogical perspective. In: Kastovsky, D. –A. Szwedek (szerk.) *Trends in Linguistics. Linguistics across Historical and Geographical Boundaries. Vol. 2.: Descriptive and Applied Linguistics*. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyer. 1357-76.
- McIntosh, A. 1961. Patterns and ranges. *Language* 37: 325-37.
- Richards, J. (szerk.) 1974. *Error Analysis*. London: Longman.
- Sajavaara, K. és J. Lehtonen 1986. The mother tongue and the foreign language in interaction. In: Kastovsky, D. és A. Szwedek (szerk.) *Trends in Linguistics. Linguistics across Historical and Geographical Boundaries. Vol. 2.: Descriptive and Applied Linguistics*. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyer. 1443-1456.
- Schmitt, N. és M. McCarthy 1998. *Vocabulary. Description, Acquisition and Pedagogy*. Cambridge: University Press.

- Schwarze, C. 1998. Types of lexical variation. In Weigand, E. (szerk.) *Contrastive Lexical Semantics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 187-207.
- Selinker, L. 1974. Interlanguage. In Richards, J. (szerk.) *Error Analysis*. 31-55. London: Longman.
- Sinclair, J. 1998. The lexical item. In Weigand, E. (szerk.) *Contrastive Lexical Semantics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 1-24.
- Trier, J. 1934. Deutsche Bedeutungsforschung. In: Götze, A, W. Horn és F. Maurer (szerk.) *Germanische Philologie: Ergebnisse und Aufgaben. Festschrift für Otto Behaghel*. Heidelberg. 172-200.
- Trier, J. 1934. Das Sprachliche Feld. Eine Auseinandersetzung. *Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung* 10: 428-449.
- Wales, K. 1989. *A Dictionary of Stylistics*. London: Longman.
- Weigand, E. 1998. Contrastive lexical semantics. In: Weigand, E. (szerk.) *Contrastive Lexical Semantics*. Amsterdam - Philadelphia: John Benjamins. 25-44.